

HÁSKÓLI ÍSLANDS

Sköpunargleði í stað sníkjulífs

Siðferðileg vörn Ayns Rands fyrir kapítalisma

Hannes H. Gissurarson 5. nóvember 2015

Sótt á brattann

- Alísa Zínovjevna Rosenbaum f. 2. febrúar 1905
- Foreldrar efnaðir gyðingar í Pétursborg
- Byltingar í Rússaveldi
- Nám í Pétursborg
- Fluttist til Bandaríkjanna 1926
- Handritshöfundur í Hollywood

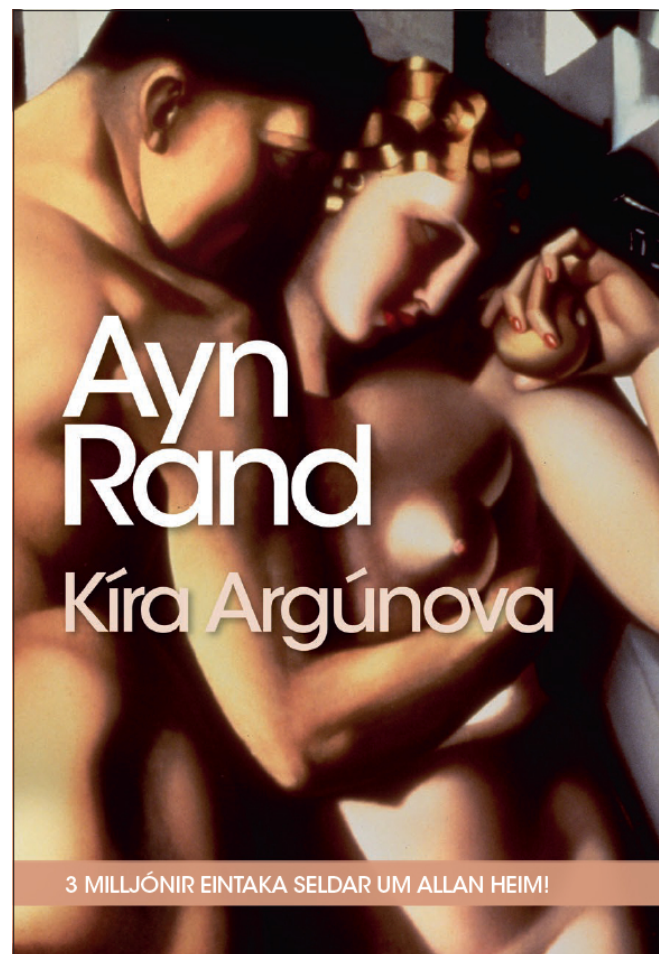
Áhrifamikill skáldsagnahöfundur

- Giftist Frank O'Connor 1929 og fékk ríkisborgararétt
- *Kíra Argúnova* 1936, seldist ekki vel
- *Uppsprettan* 1943, metsölubók
- *Undirstaðan* 1957, metsölubók
- Lést í New York 6. mars 1982

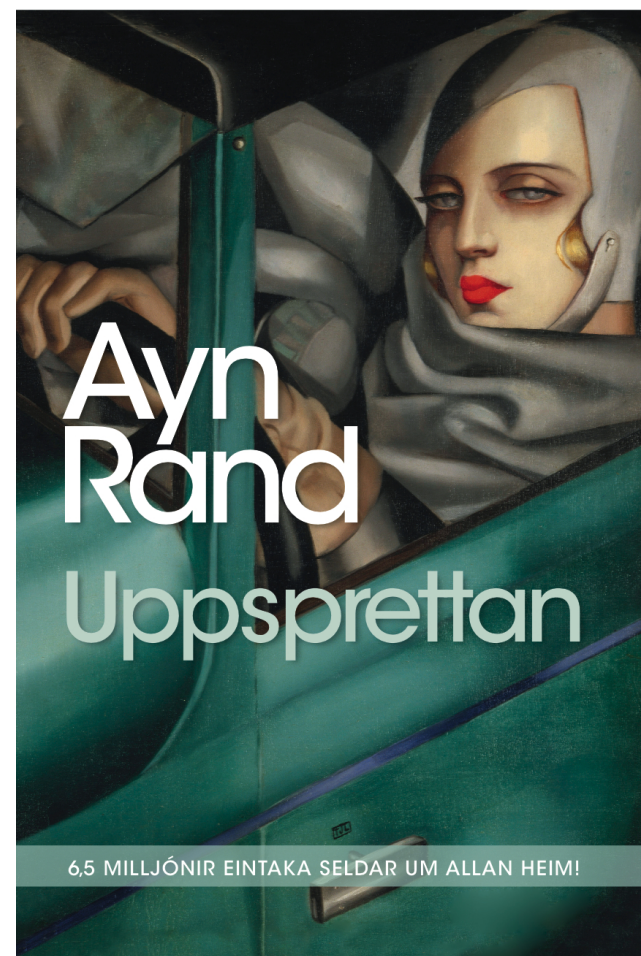
Kíra Argúnova (We the Living)

- Kíra Argúnova lifir í sama umhverfi og Rand: Pétursborg eftir byltingu bolsévíka
- Stundar verkfræðinám
- Systir og mágur í Gúlagið
- Elskar Lev og þykir vænt um Andrej (sem styttir sér aldur)
- Þau Lev reyna að flýja, en tekin
- Hún flýr síðar ein og er skotin við landamærin

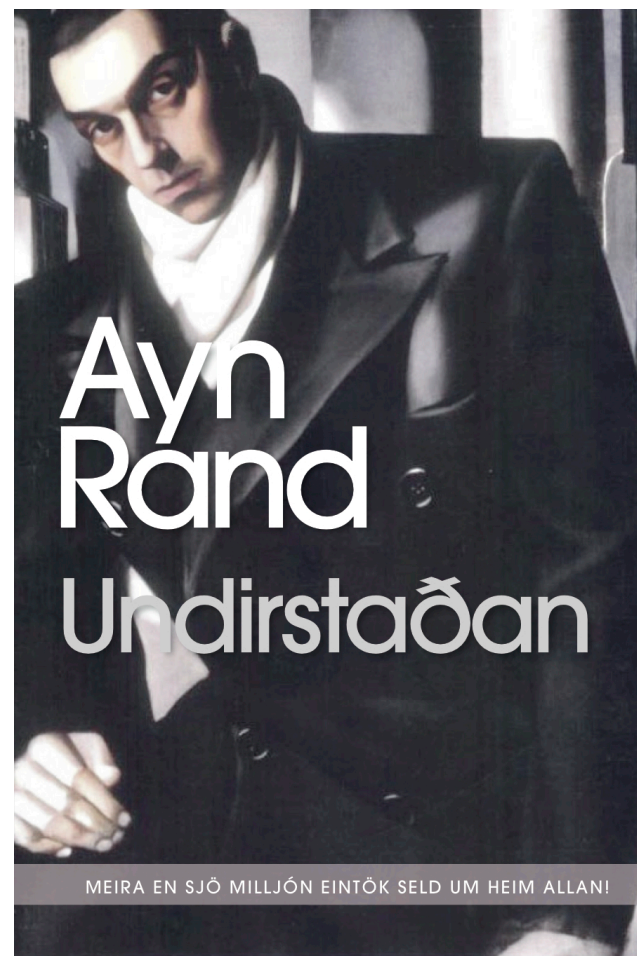
Uppsprettan (The Fountainhead)

- Howard Roark nútíma-arkitekt, vill skapa eigin list
- Dominique Francon óútreiknanleg kona, giftist keppinaut hans
- Gail Wynand blaðakóngur
- Ellsworth Toohey félagshyggjufrömuður
- Peter Keaton meðalmaður
- Roark sprengir upp hús eftir sig, sem hafði verið breytt

Undirstaðan (Atlas Shrugged)

- Dagný Taggart á járnbrautafyrirtæki með bróður sínum, klíkukapítalista
- Hank Reardan iðnjöfur
- Francisco d'Anconia, Ragnar Danneskjöld
- Hver er John Galt?
- Öfugpróun: Frumkvöðlar hverfa, verðmætasköpun minnkar
- John Galt heldur ræðu

Rithöfundur verður heimspekingur

- Eignast fjölda aðdáenda
- Gefur út fréttabréf
- Les verk eftir og hittir marga menntamenn, m. a. Ludwig von Mises
- Trúleysingi, styður kapítalisma, en einangruð
- Róttæk, hvorki íhaldsmaður né stjórnleysingi
- Hluthyggja (Objectivism)

Söfnuðurinn og hneykslið

Sjónvarpsmynd 1999

- Gerð eftir bók Barböru Branden frá 1986
- Helen Mirren leikur Rand (og fékk Óskarsverðlaun)
- Peter Fonda leikur Frank O'Connor
- Eric Stoltz leikur Nathaniel Branden
- Julia Delpy leikur Barböru Branden

„Ég elska“ krefst einhvers „Ég“

Afbrýðisemi

Umdeildar skoðanir

- Í hvorugri fylkingu bandarískra stjórn mála
- Andvíg herskyldu, gagnrýndi Víetnam-stríðið, fyrirleit samt liðhlaupa
- Hlynnt fóstureyðingum
- Studdi Ísrael 1973, taldi Serki villimenn
- Hafði ekki samúð með frumbyggjum Vesturheims, taldi þá frumstæða, innflytjendur hafi flutt með sér menningu
- Taldi ríkið ekki eiga að skipta sér af kynlífi eða kynhneigð fólks, en þótti sjálfri samkynhneigð ógeðfelld

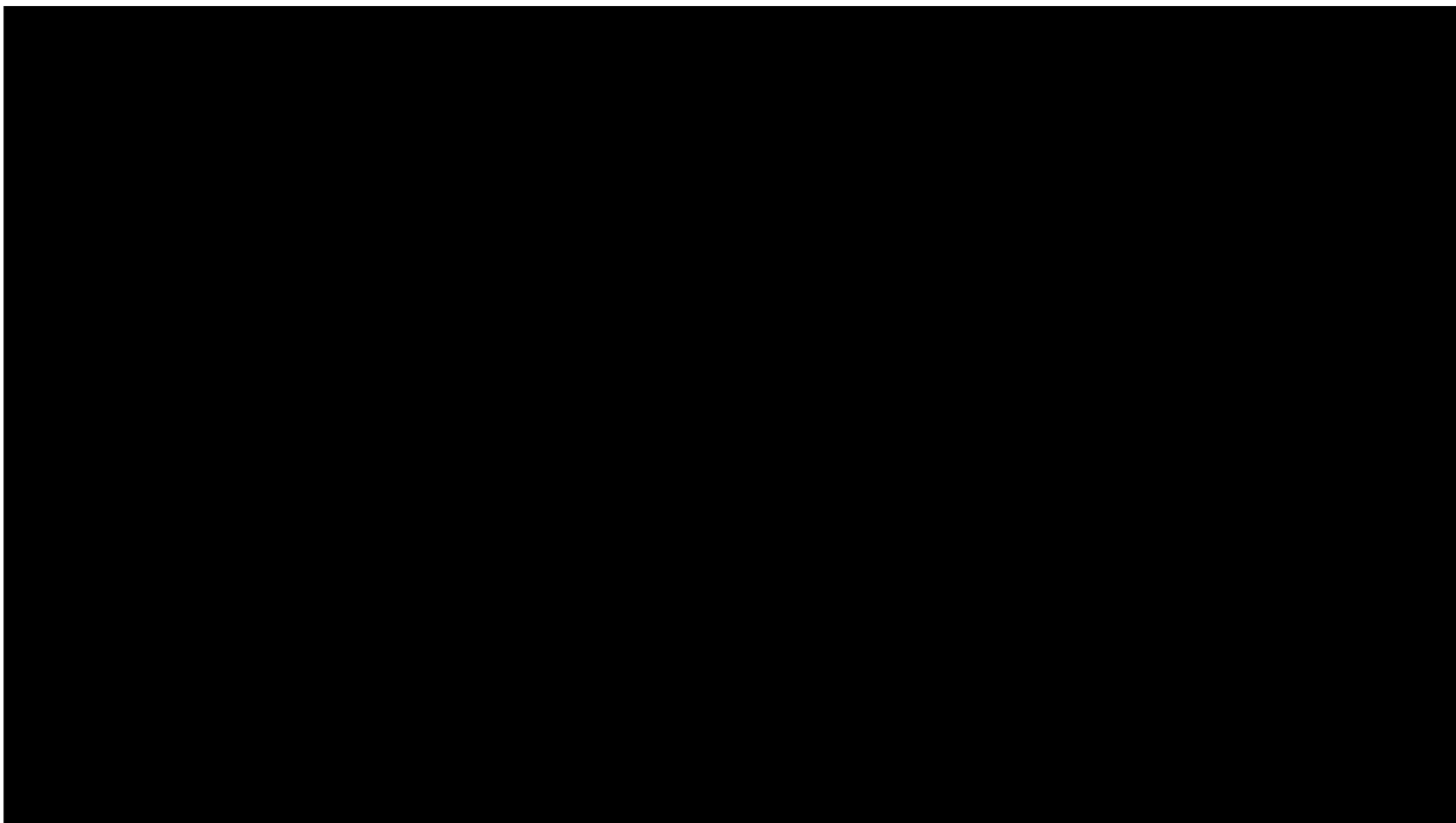
Metsöluhöfundur

- Bækur hennar selst í 30 milljónum eintaka
- *Atlas Shrugged* (Undirstaðan) enn að seljast
- Margir orðið fyrir áhrifum; í lesendakönnun næst á eftir Biblíunni
- Kvikmynd gerð eftir *We the Living* (Kíru Argúnovu) á Ítalíu 1942 án vitundar Rands; endurklippt 1986
- Kvikmynd gerð eftir *Fountainhead*, (Uppsprettunni), 1949 í Bandaríkjunum
- Kvikmyndir gerðar ódýrt eftir *Undirstöðunni* (Atlas Shrugged), en fá vonda dóma

Kíra Argúnova og Nallinn

Gary Cooper í *Uppsprettunni* 1949

Minnisstætt úr ræðu Roarks

- Sá sem skapar á upptökin. Sníkjudýrið tekur að láni.
- Markmið þess manns sem skapar er að sigrast á náttúrunni. Sníkjudýrið sækist eftir því að sigrast á mönnunum.
- Siðmenningin er frelsun mannanna frá mönnunum.
- Ég viðurkenni engar skyldur við aðra nema þá eina að virða frelsi þeirra og taka ekki þátt í þrælkun þeirra.

Umdeildur hugsuður

- Flestir háskólakennarar horfa fram hjá henni
- Skáldsögur hennar gagnrýndar fyrir barnalega og flata lífsskoðun; söguhetjur ekki samsettar og flóknar; söguþráður eins og í sápuóperu
- Heimspeki hennar gagnrýnd fyrir mannúðarleysi, jafnvel grimmd; hinir hæfustu halda velli, hinir látnir eiga sig
- Gengur gegn viðteknum gildum: En gæti hún ekki verið rétt eða raunhæf þrátt fyrir það?
- Rökstyðja verður gagnrýni á hana í stað þess að láta aðeins í ljós andstöðu við hana

Ræða d'Anconia um peninga

- *Undirstaðan*, bls. 407–411
- Andmælir því, að peningar séu undirrót hins illa
- Peningar gera fólki kleift að skiptast á vöru og þjónustu
- Þeir eru tákn gagnkvæms framlags, gagnkvæmrar sköpunar
- Auðmenn (í frjálsu hagkerfi) afla peninga með því að skapa
- Afæturnar reyna að sölsa undir sig peninga án þess að leggja neitt fram á mót
- „Blóð, vendir og byssur — eða Bandaríkjadalir. Ykkar er valið.“

Fræg ummæli W. H. Vanderbilts

- Vanderbilt bandarískur járnbrautakóngur
- Spurður 1883, hvort hann ræki hraðlestir almenningi til gagns
- Svaraði: „Fjandinn hirði almenning“
- Kvaðst reka lestir til að skapa arð, ekki til almannaheilla

Ræða Reardens fyrir rétti

- *Undirstaðan*, bls. 475–476
- Framleiðir ekki vöru öðrum til hagsbóta og sér til skaða; aðrir kaupa hana ekki honum til hagsbóta og sér til tjóns
- Hefur unnið fyrir hverjum eyri, sem hann hefur aflað, finnur til stolts, ekki sektarkenndar
- Tilgangurinn með vinnu hans eigin hagur, ekki annarra
- Ef almenningur vill fórnarlömb, þá segir Rearden: Fjandinn hirði almenning!

Hrói höttur þjóðsagnanna

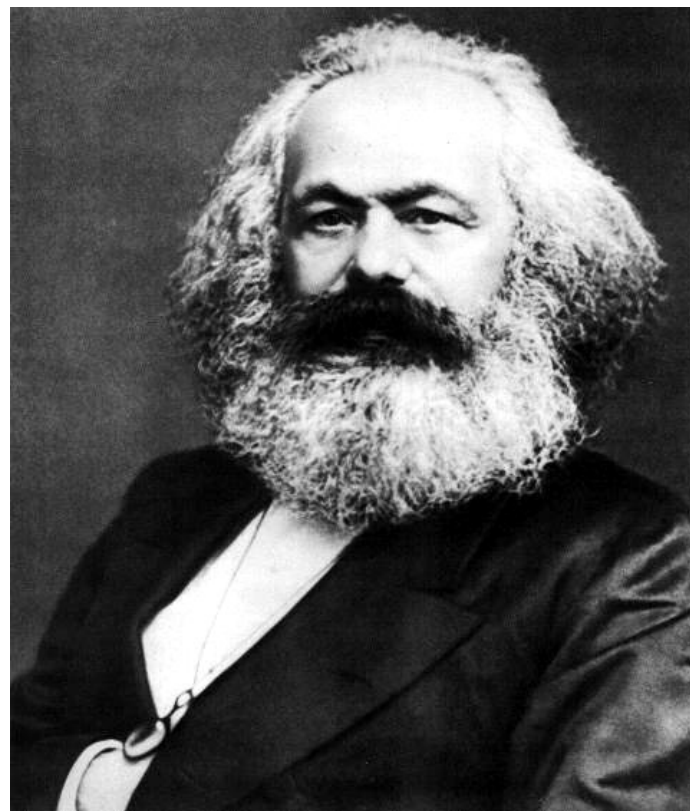

Danneskjöld andstæða Hróa

- *Undirstaðan*, bls. 564–577
- Hrói höttur rændi frá hinum ríku og gaf hinum fátæku (og hirti mestallt sjálfur)
- Ragnar Danneskjöld rænir frá hinum fátæku (eða þeim, sem tala í nafni þeirra) og gefur hinum ríku (það, sem var í raun eign þeirra)
- Gagnrýnir hugmyndina um Hróa hött: að þörf, en ekki árangur, veiti rétt, að ekki þurfi að skapa, heldur ásælast, að menn eigi ekki það, sem þeir hafi unnið fyrir, heldur hitt, sem þeir hafi ekki unnið fyrir

Karl Marx um getu og þörf

- „Jeder nach seinen Fähigkeiten, jedem nach seinen Bedürfnisse.“
- Hver og einn vinnur það, sem hann er hæfur til, og fær í sinn hlut það, sem þarfir hans krefjast.
- Athugasemdir við Gotha-stefnuskrána (Hver eftir getu; hverjum eftir þörf)
- Hjá Morelly og Blanc og í Postulasögunni, 4, 35: „Og sérhverjum var úthlutað eftir því sem hann hafði þörf til.“

Starnes: falin geta, ýkt þörf

- *Undirstaðan*, bls. 321–324 og bls. 652–664
- Erfingjarnir settu regluna: Hver eftir getu, hverjum eftir þörf
- Atkvæði greidd á fundum um getuna og þörfina
- Allir urðu samábyrgir og tóku að hata hver annan; aukin þörf eins eða skert geta bitnaði á öðrum
- Fólk faldi hæfileika sína; allir urðu að svikahröppum og betlurum; allir urðu háðir hver öðrum
- „Náungakærleikur? Það var þarna sem við lærðum að hata náunga okkar í fyrsta sinn á ævinni“
- Eftir fjögur ár varð fyrirtækið gjaldþrota

Gegn draugum uppi og betlurum niðri

- Ræða Johns Galts, *Undirstaðan*, bls. 991–1049
- Bls. 992: „Við erum í verkfalli til að mótmæla sjálfsfórni, óverðskuldaðri umbun og ólaunaðri skyldu, kenningunni um að leit að hamingju sé af hinu illa og þeirri trú að sektarkennd og samviskubit séu óaðskiljanlegur og nauðsynlegur hluti lífsins.“
- Bls. 993: Siðferði forðum barátta „milli þeirra sem predikuðu að rétt væri að fórna sjálfum sér fyrir drauga á himnum, og hinna, sem sögðu, að rétt væri að fórna sér fyrir hina vanhæfu á jörðinni“.

Fórnir fyrir aðra

Tilbeiðandinn fyrir drauga

Skattgreiðandinn fyrir ræfla

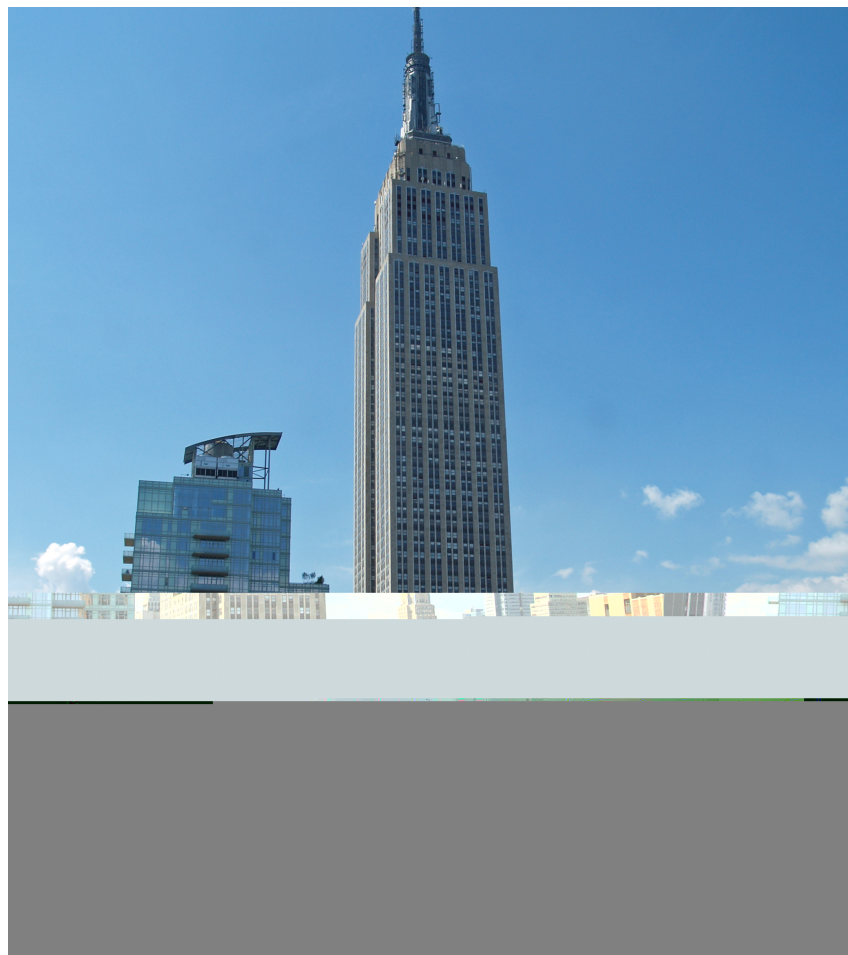

Skyldur við aðra? Bótapega?

Nýtt siðferði: Sigur mannsandans

- Bls. 1032: „Hvort er tákn sigurs mannsandans yfir efninu, lúsugu pestarbælin á bökkum Ganges eða skýjakljúfar New York?“
- Bls. 1049: „Ég heiti því við líf mitt og ást mína á því, að ég mun aldrei lifa í þágu annars manns, né fara fram á það við nokkurn mann að hann lifi í mína þágu.“

Heilræði Tietgens til Íslendinga

Ég býð ekki Íslandi ölmusunáð;
ég ætla að gefa ykkur heillaráð:
Sá blessaðist aldrei í heimi hér,
sem hafði ekki trú á sjálfum sér.
Þið eigið sjálfir að leysa landið,
losa' ykkur sjálfir við okurbandið!
(Matthías Jochumsson)

Síðasti landnámsmaðurinn

- Thor Jensen f. 1863, kom allslaus til Íslands 1878
- Kvæntist íslenskri konu
- Stofnaði verslanir og gerði út, en varð gjaldþrota
- Stofnaði togarafélög, Alliance 1906 og Kveldúlf 1912, seldi fisk beint út
- Bylting í íslensku hagkerfi
- Rak Korpúlfsstaði, d. 1947

Á sauðskinnsskóm til Reykjavíkur

- Björn Ólafsson f. 1895, missti föður sinn, allslaus til Reykjavíkur
- Póstmaður, sjálfmenntaður
- Stofnaði heildsölu, efnaðist
- Fiskverkun, togaraútgerð, útgáfa Vísis, byggingarstarfsemi o. fl.
- 1941 leyfi fyrir Coca Cola á Íslandi
- Bæjarfulltrúi, alþingismaður, ráðherra (1942–4, 1949–53), d. 1974

Útrás sem heppnaðist

- Alfreð Elíasson f. 1920
- Lærði flug í Kanada
- Stofnaði Loftleiðir 1944, yfirflugmaður til 1954, síðan forstjóri
- Síldarflug, björgun Geysis
- Millilandaflug: „Slower, but lower“
- Flugleiðir 1973, forstjóri, d. 1988

Tilraunir til að réttlæta kapítalisma

- Adam Smith réttlætti kapítalismann með því, að þjóðir yrðu auðugri við verkaskiptingu og frjáls viðskipti, markaður sneri ávinningsvon til almannaheilla
- Hayek bætti við, að dreifing þekkingar krefðist dreifingar valds og að samkeppni væri þrotlaus þekkingarleit, markaður veitti ómissandi upplýsingar
- Buchanan bætti við, að markaðurinn væri illskárri en ríkið til að leysa úr árekstrum og sinna verkefnum, einkaval hagkvæmara og ábyrgara en samval, kjörbúðalýðræði skárra en kjörklefalýðræði
- Kenning Rands róttækari: Sjálfselska góð, kapítalisminn siðferðilega réttlætanlegur, tilkomumikill, hetjulegur

Hliðstæður við siðfræði Rands

- Fullkomnunarkenning Aristótelesar: Maðurinn á að vaxa upp í það, sem honum er ætlað, sjá *Siðfræði Níkomakkosar*, 2. b., 1995
- Greining Guðmundar Finnbogasonar á siðfræði Hávamála og Aristótelesar í *Skírni* 1929
- Greining Kristjáns Kristjánssonar á „stórmennsku“ í *Skírni* 1998 (oft líka kölluð göfgi)
- Stórmenni, mikilmenni, ofurmenni, göfugmenni verður í verkum Rands að atvinnurekandanum og fjármagnseigandanum sem hetju
- Sennilega líka áhrif frá Spencer og Nietzsche

Ágirnd og sjálfselska

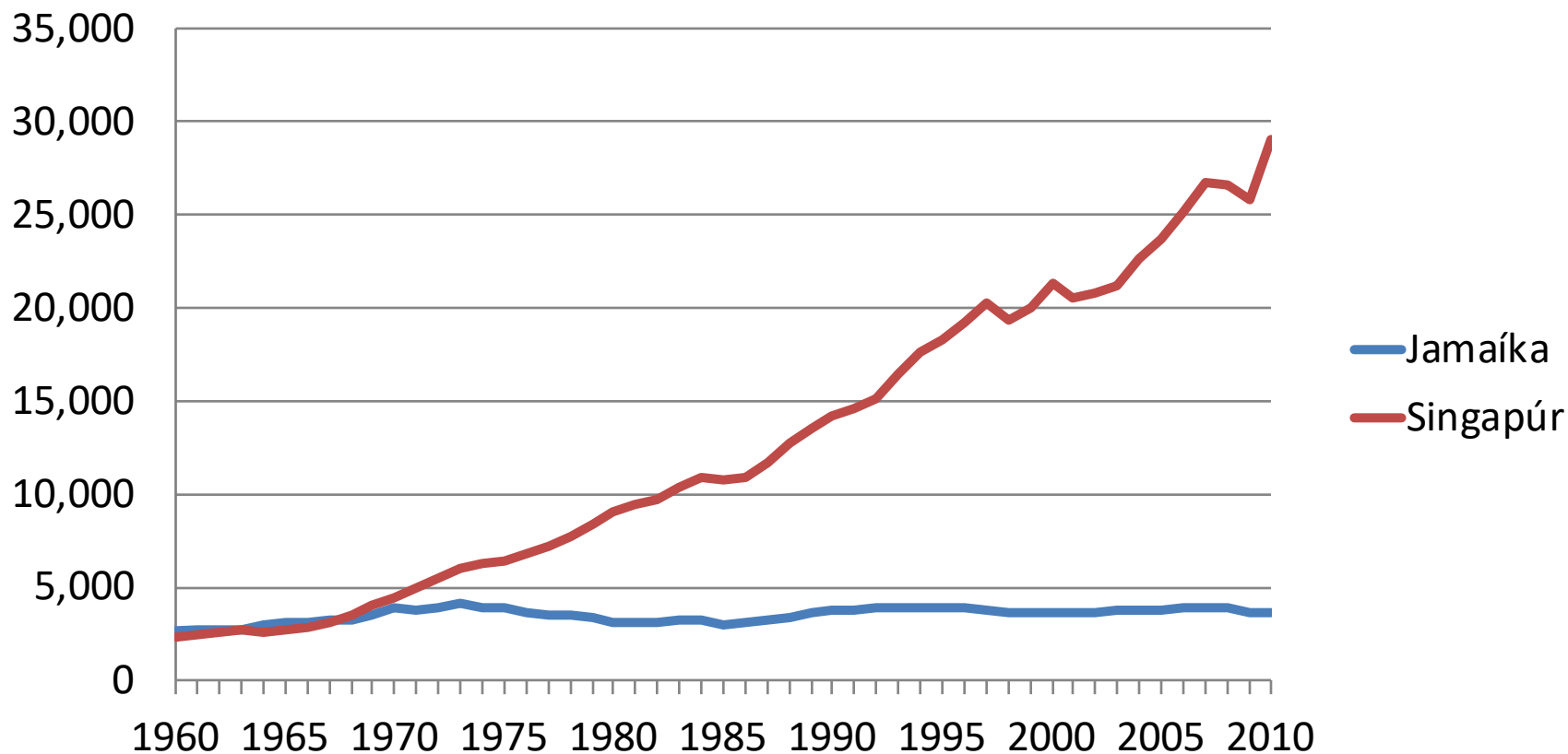
- Ágirnd ein af höfuðsyndunum sjö (ásamt drambi, losta, hirðuleysi, græðgi, öfund og reiði)
- Ágirnd oft ruglað saman við græðgi (ofát, ofdrykkju, hófleysi)
- Ágirnd ekki heldur sjálfselska
- Skv. kristnum sið er sjálfselska ekki synd; ef menn elska aðra eins og sjálfa sig, þá elska þeir sjálfa sig eins og aðra
- Ágirnd, síngirni, eigingirni: þegar sjálfselskan er orðin sjúkleg og beinist gegn öðrum
- Aurasál ágjörn, skapari sjálfselskur
- Rand: Atvinnurekandinn á ekki að skammast sín fyrir yfirburði sína, heldur vera stoltur af þeim

Sjálfsbjargarhvöt

- „Selfishness“ í ensku óheppilegt orð, „self-love“ og „self-preservation“ skárri
- Sjálfelska og sjálfsbjargarhvöt viðurkenndir eiginleikar
- Rand: Tilgangur lífsins er lífið sjálft, sjálfsbjörg
- Maðurinn skynsemisvera, sem á að þroska hæfileika sína og virða rétt annarra
- Réttindin hvíla á hæfileika manna til að hugsa og skapa, nauðsynleg, réttleysið er sjálfskætt, sníklar lifa ekki af
- Maðurinn er sjálfstæður einstaklingur og á að skiptast á vöru og þjónustu við aðra, ekki fórna sér fyrir þá

Tvær eyjar í hitabeltinu, áður breskar

VLF/mann í \$1990

Skaparar (hýslar) og sníklar

- Singapúr orðin rík, Jamaíka áfram fátæk
- Samband kemst á: Eiga þá íbúar Singapúr að láta fé af hendi rakna til íbúa Jamaíku?
- Verkfall hugvitsmannanna svipað: Fara allir til Singapúr
- Mynda gerðir annarra, t. d. barneignir, einhverja skyldu fyrir okkur?

Tekst Rand að réttlæta kapítalismann?

- Er tilgangur lífsins lífið sjálft? Leiðir lífsgildi af gildi lífsins? Hvað felst í því?
- Stundum velja menn hetjudauða. T. d. ætlar John Galt að deyja fyrir Dagnýju Taggart. Eru þeir þá að brjóta siðalögmálið?
- Menn þurfa að virða reglur til þess að komast af; lífið er ekki sjálfsmorðsfélag; en þurfa gildin, sem af því leiða, að felast í óbeisluðum kapítalisma? Hvers vegna ekki lausbeisluðum?
- E. t. v. tekst Rand að afmarka skapara og sníkla. En tekst henni að afmarka heild rétthafa, svo að ofurmenni (t. d. englar), vélmenni og mannapar lendi utan hennar, en allir skynsamir menn innan hennar?

Rökin fyrir samhjálp eða bótum

- Samborgarar eiga ekki nauðsynlega rétt á bótum frá okkur
- En okkur ber hugsanlega skylda til að hjálpa (saklausum) bágstöddum, svo að þeir hjálpi okkur, þegar við erum bágstödd (vegna áhættu og óvissu lífsins)
- Gagnkvæmnislögmálið
- Dreifing áhættu, samtrygging
- Öryggisnet án bótasvika og takmarkast við samborgara

Stundum er ást vissulega verðskulduð

En er ást ætíð verðskulduð?

- Menn halda stundum **tryggð** við maka, sem týnt hefur hæfileika
- **Móðurást** oft lítt háð hæfileikum barnsins, Down heilkenni kemur ekki í veg fyrir ást
- **Náungakærleikur** fólgin í almenningi samúð með öðrum; höfum hæfileika til að finna til með þeim (Adam Smith)
- **Ættjarðarást**: Þarf land okkar að vera elskulegt, til að við elskum land okkar? (Edmund Burke)

Vanræktar dygðir Rands

- Dygðir mikils metnar nú á dögum: fórnfýsi og hjálpsemi
- Dygðir Rands dugnaður, sköpunargleði, sjálfstæði, heilindi, æðruleysi, hugrekki
- Orð eins og letingjar, heimskingjar, skræfur, bleyður, ræflar og aumingjar nær horfin úr málinu; endurspeglar það breytingar á veruleika eða aðeins á orðnotkun?
- Afsaka menn hæfileikaskort í stað þess að meta sem skyldi hæfileika? Eiga aðeins sníklar að njóta sín og ekki hýslar, skaparar?
- Dygðir, sem Rand heldur fram, hafa verið vanræktar, en ekki leiðir þó af því, að aðrar dygðir séu ekki til eða eigi ekki rétt á sér

Nokkrar niðurstöður

- Kenning Rands um ómissandi framkvæmdamenn mikilvæg
- Þurfum að halda í þá og hvetja þá áfram, veita svigrúm
- Kenningin tekur hins vegar ekki nægt tillit til staðreynda um mannlega tilveru, t. d. skyldu í krafti þess hver við erum (gagnvart foreldrum, náungum okkar og ættjörð) og nauðsyn á mannlegri samábyrgð vegna óvissu og áhættu lífsins
- Lágmarksríki að viðbættu öryggisneti (samábyrgð), en án endurdreifingar tekna, skynsamlegt, m. ö. o. niðurstaða Hayeks og Nozicks frekar en Rands

